

Els castells altmedievals: espais de residència i defensa

Treballs

Joan A. Adell Gisbert

Arquitecte

Dins l'ampli conjunt de l'arquitectura altmedieval, o romànica, que conservem al nostre país, hi podem diferenciar dos models d'edificis: els de caràcter religiós (esglésies, catedrals i monestirs) i els de tipus militar (torres i castells). Dissortadament, el coneixement de l'arquitectura urbana i residencial d'aquesta època és, avui, encara, una matèria més pròpia de la investigació arqueològica que de l'anàlisi arquitectònica, per l'escàs nombre d'edificacions que es conserven i per l'estat de ruïna, pràcticament total, de moltes d'aquestes construccions.

Aquesta mancança es veu compensada, en part, pel fet que alguns dels edificis militars que conservem assoleixen un doble caràcter: l'estrictament militar,

essencialment defensiu, i el de residència dels castlans, senyors del castell. Aquest segon caràcter, que trobem en alguns edificis encara prou ben conservats, ens permet entreveure com eren les condicions de vida dels personatges de les classes dirigents en la societat feudal i prefeudal de la Catalunya comtal.

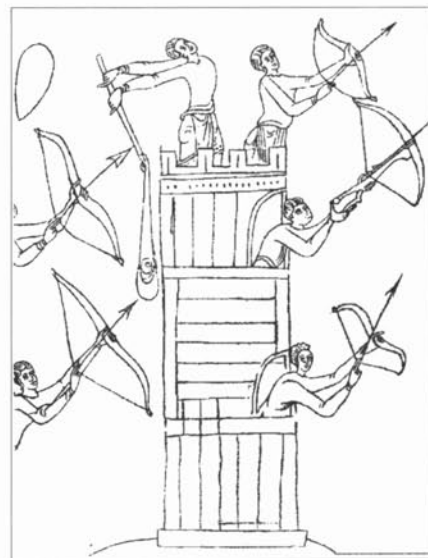
La identificació dels elements residencials en nombrosos exemples de l'arquitectura dels castells, permet, ensems, interpretar de forma coherent els vestigis que conservem de palaus urbans de l'època, com l'anomenat Castell dels Montcada, a Vic, o les estructures altmedievals conservades del Palau Comtal de Barcelona, transformades, al segle XIV, per la construcció del Saló del Tinell.

No hem d'oblidar que, en una societat tan fortament militaritzada, com ho és la que formen les classes dirigents de la societat altmedieval, l'arquitectura residencial d'aquest estament, tant si es desenvolupa en un context urbà, com si és en un medi rural (el que anomenem, pròpiament, castell), presenta un fort caràcter defensiu, que es matisarà segons el seu emplaçament concret, però sense perdre mai aquest aspecte militar, que resulta, a la fi, un element cohesionador de tota una forma arquitectònica.

Aquesta forma arquitectònica, tampoc hem d'oblidar-ho, és filla del seu temps i, per tant, s'adapta perfectament als gustos dominants en els corrents estilístics i arquitectònics del moment. L'arquitectura militar, com a expressió plàstica del poder d'una de les classes dominants, és sensible a les variacions del gust i de les tècniques arquitectòniques de la seva època, i manifesta un acusat interès per estar a l'última moda i utilitzar els mecanismes formals i tecnològics més avançats. Aquest interès el podem exemplificar en l'activitat constructiva de la reialesa aragonesa de la primera meitat del segle XI,¹ o de personatges com Arnau Mir de Tost, que incorporen a les seves obres les formes més avançades de l'arquitectura llombarda, que en aquells moments s'introdueixen en els comtats catalans i en el jove regne d'Aragó.

S'ha dit, alguna vegada, que l'art romànic és un art essencialment religiós. Aquesta afirmació s'ha demostrat totalment errònia, i motivada pel fet que la major part de les obres romàniques que s'han conservat són obres religioses; però l'absència, o la no conservació, d'obres d'art civils, no implica la seva inexistència. En aquest sentit és especialment significatiu l'exemple de l'arquitectura militar, per tal com demostra, fefaentment, que els mateixos tallers i arquitectes que treballaven en les esglésies, treballaven també en aquelles obres civils i militars que pretenien assolir un cert nivell representatiu.

La historiografia clàssica de l'arquitectura romànica catalana, des dels treballs de Josep Puig i Cadafalch,² ha intentat analitzar l'arquitectura a partir d'una classificació en tipologies —més o menys rígida— dels edificis conservats. Aquest sistema resulta coherent si s'aplica a l'arquitectura religiosa, fins i tot si tenim en compte els casos no classificables; però, en canvi, resulta de molt difícil aplicació si pretenem generalitzar la classificació a l'àmbit de l'arquitectura militar que coneixem. Es deu, en bona mesura, al fet que l'arquitecte romànic quan treballa en un castell no s'ha de cenyir a les limitacions tipològiques que la funcionalitat litúrgica imposa a l'arquitectura religiosa, i disposa d'uns marges de llibertat creativa molt més amplis, que li permeten realitzar una arquitectura molt més lliure, dins el marc que l'estil i la tecnologia li imposen.

Miniatura de la Bíblia de Sant Pere de Rodes (segle XI) on apareixen arquers i ballesters dins torres de fusta, evidència clara de l'ús d'altres materials menys durables que la pedra en la construcció de l'arquitectura militar.

LES TORRES-RESIDÈNCIA DELS SEGLES X-XI

El castell romànic, feudal, és un edifici que es planteja com una forma d'identificació del territori, com una fita destacada, i visible, des d'on poder veure, però, sobretot, poder ésser vist. Per això, l'edificació en alçada, la torre, és un element essencial, però no exclusiu, del castell, per tal com compleix perfectament la seva funció territorial, amb innegables propietats defensives, especialment per l'elevació del seu accés.

¹ Per veure la importància de l'arquitectura llombarda en la formalització dels castells aragonesos del segle XI, és encara vigent l'excel·lent treball de J.F. Esteban Lorente, F. Galtier Martí i M. García Guatas: *El nacimiento del Arte Románico en Aragón. Arquitectura. Caja de Ahorros de la Inmaculada. Zaragoza, 1982.*

² Puig i Cadafalch, Josep; Falguera i Sivilla, Antoni; Godoy i Casals, Josep: *L'Arquitectura romànica a Catalunya*. IEC. Barcelona, 1909-1918. 2a ed. facsimil. Generalitat de Catalunya. Barcelona, 1983.

Torre de Lluçars.
(Fotografia de l'autor, 1994)

Castell de Montclús. Interior del recinte sobirà. (Fotografies: L. Vila)

A les regions frontereres, no ens ha d'estranyar que la torre, isolada, o acompanyada d'un recinte clos, sigui la forma dominant en la construcció dels castells que afiten els territoris incorporats al domini comtal.

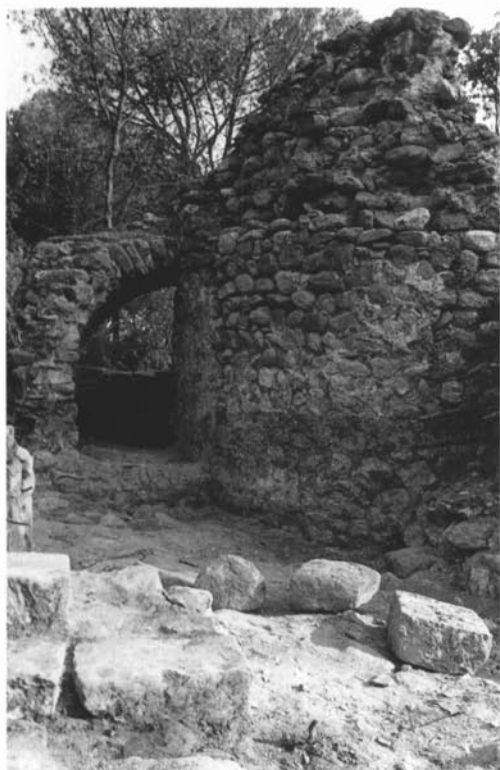
Aquests castells poden limitar-se a simples torres de guaita o refugi, sense funció residencial (com les de la frontera de la Ribagorça), però també poden tenir la funció de residència castral i, en aquest cas, també hi sol haver recintes tancats, més o menys complexos (com en el cas dels castells de Montornès i Montclús, on s'han pogut identificar recintes edificats al voltant d'una torre de guaita). La torre-residència representa un model d'habitatge desenvolupat en vertical, sense grans estances, amb una superposició dels diferents àmbits funcionals, dels quals no en tenim referències exactes que permetin, a diferència del que succeeix en altres models, establir hipòtesis fiables sobre l'ús concret de

cada estança, avui ruïnosa o, si més no, totalment desproveïda del mobiliari que completava la seva arquitectura original.

L'ús residencial el podem entreveure en algunes torres del segle X (com les del castell de Ribes, al Garraf; del castell de Castellet, al Baix Penedès; del castell d'Ardèvol, al Solsonès, i, possiblement, a la torre de la *Domus* d'Olivet, al Vallès Oriental) o en torres del segle XI (com la del castell d'Alsamora, al Pallars Jussà) per la presència de grans finestres a la part superior de la torre; finestres que són contradictòries amb el caràcter hermètic de les torres eminentment defensives (com les de Mur, al Pallars Jussà, o la de Castellnou de Bages, al Bages).

Més excepcional és la presència d'elements de confort higiènic, com les latrines que apareixen a la torre de Vallferosa, al Solsonès, del segle X, i en algunes torres i castells del segle XI.

El model de desenvolupament vertical de l'espai residencial en el castell-torre troba el seu màxim exponent en alguns castells del segle XI, construïts a la frontera ribagorçana i en els comtats aragonesos, d'entre els quals cal mencionar les torres de Fontova i Sarsamarcuello, a Osca, i, sobretot, les torres de Viacamp i de Lluçars, a la Ribagorça. Pel que fa als dos darrers castells esmentats, hi trobem uns recintes amplis (pràcticament desaparegut, a Viacamp) en mig dels quals s'hi bastí la torre-residència —cilíndrica, a Viacamp; prismàtica, de base pentagonal, a Lluçars. A les dues torres hi trobem uns nivells superiors amb grans finestres. A Lluçars, estan distribuïts en dos pisos, clar símptoma del seu caràcter residencial, que s'accentua per la presència de latrines encastrades en el mur de la primera planta i per la presència de nínxols semicirculars en el nivell de les finestres, que podem interpretar com absis de capelles, a l'estil del que succeeix en alguns

Domus d'Olivet. (Fotografia: MDG)

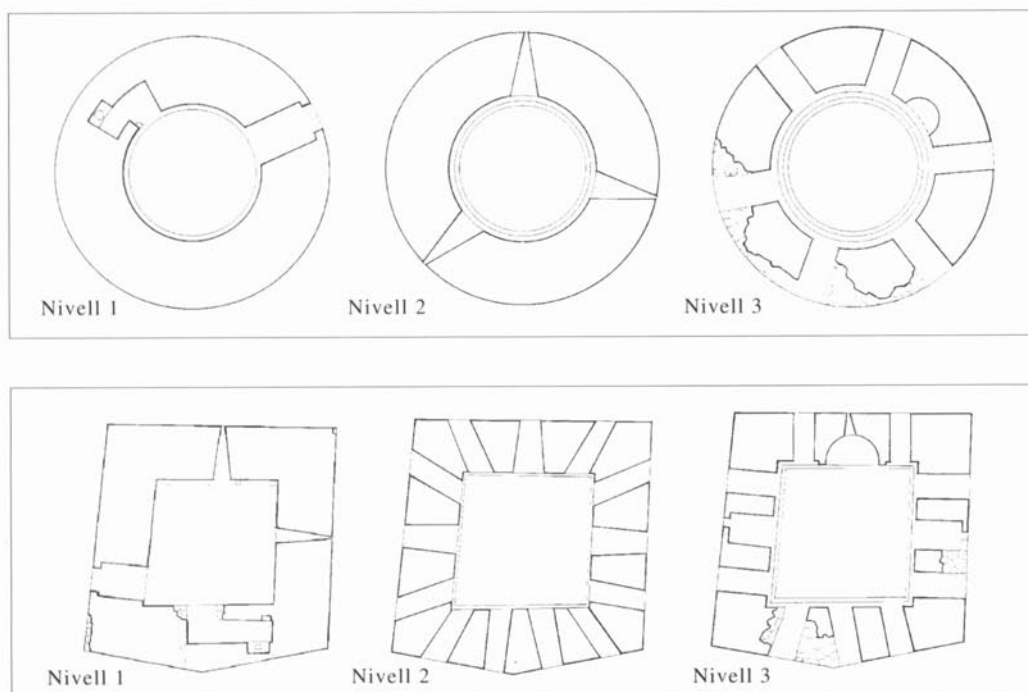
campanars de torre, com els de Sant Martí del Canigó, Sant Pere de Vic i Santa Maria de Ribera de Cardós (aquest, de finals del segle XII).

Hauríem de destacar altres torres de desenvolupament vertical de l'espai residencial, com la torre de Biel, a Osca, però, sens dubte, l'exemple més clar, i pedagògic, d'aquest model arquitectònic el trobem a la torre del castell aragonès d'Abizanda, reconstruïda el 1988; en aquest procés de reconstrucció s'hi va incloure la recuperació dels elements del seu espai interior i dels cadafals exteriors, fet que permet entendre el funcionament de l'espai interior d'una torre que havia estat palau reial durant el segle XI.

Amb el repàs dels diferents exemples de torres residencials dels segles X-XI, podem veure que no podem establir una relació tipològica i cronològica de caràcter estable, car, al segle X trobem torres cilíndriques (com la de Vallferosa —que, de fet, és cònica—, la de Ribes i la de Castellet) co-

existint amb torres prismàtiques (com la d'Ardèvol). El mateix podem dir del segle XI, durant el qual les torres cilíndriques (Mur, Montornès, Montclús) coexisteixen amb les prismàtiques de base rectangular (Abizanda, Sarsamarcuello) o pentagonal (Lluçars, Arcusa, Troncedo) i, fins i tot, amb les de planta el·líptica (com la de l'Arbúll) o triangular (com la de la Guàrdia de Mur).

Un exemple límit del model de residència vertical del segle X, el trobem a l'esplèndida torre del Bisbe Froia a la Tossa de Montbui, a l'Anoia, on es materialitza una imponent torre prismàtica de base rectangular, amb angles arrodonits, que, per les seves dimensions, ens acostava al model residencial d'Abizanda, a mig camí entre l'estretor de la torre i l'amplitud del *domicilium*, o aula, que es començarà a imposar en els castells-residència o, directament, en els palaus fortificats del segle XI (com el de Llordà, al Pallars Jussà).

Plantes dels nivells representatius de les torres de Viacamp (a dalt) i de Lluçars (a baix), on podem observar la latrina en el nivell d'accés i la capella en el nivell de les finestres superiors, amb un complex sistema de finestres en el cas de Lluçars. (Font: autor)

Castell de Montornés. Estat actual de la torre. (Fotografia: Cinta Cantarell, 2000)

ELS RECINTES MURATS DELS SEGLES X I XI

Ja hem dit que moltes de les torres que avui trobem isolades, en aquesta època formaven part d'un recinte clos més o menys important, com es va posar en evidència en la restauració de la torre de la Manresana, a l'Anoia, i com encara es pot veure en castells com els de Lluçars, Fontova, Panillo i Abizanda, a la frontera de la Ribagorça.

En aquests castells, la torre s'envolta d'un recinte murat, amb torres als angles o en els centres dels llenços (com a Lluçars, Castelló Sobirà, Abizanda i Panillo), o amb complexes solucions de portes de baioneta, de clara tradició andalusí, com les que trobem al recinte castral de Fontova, o la recentment identificada al recinte exterior del castell Llordà.

A part d'aquest model de castell, hem de considerar aquelles estructures fortificades, sempre de doble recinte, en les quals la torre isolada no constitueix l'element essencial.

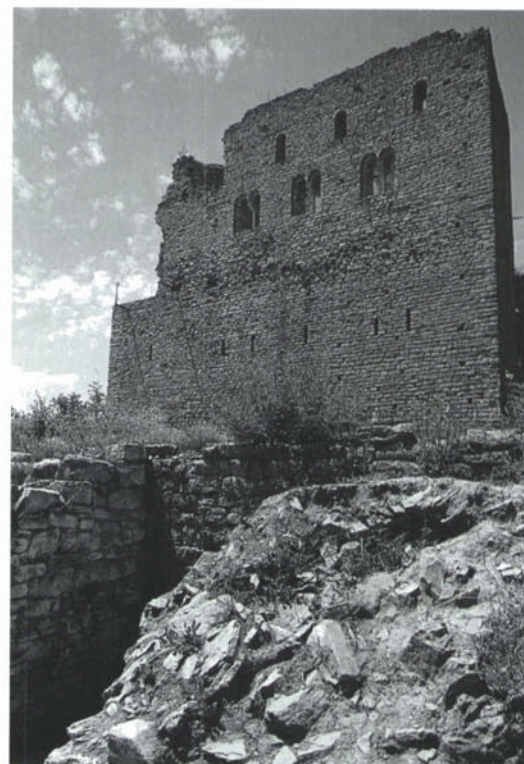
Aquestes estructures, força més complexes, es componen de dos recintes tancats, concèntrics: l'exterior, que anomenem recinte jussà, i l'interior, que anomenem recinte sobirà, i que, generalment, ocupa la part més alta del recinte. De fet, podríem considerar que el recinte sobirà és com una extrapolació de la torre-residència a un conjunt tancat de construccions que no es desenvolupen en alçada, sinó que ocupen més terreny i renuncien a l'alçada com a element identificador, tot i que, en casos com el de Claramunt, el caràcter de fita en el paisatge s'assoleix per la mateixa topografia de l'assentament del castell.

El cas del castell de Claramunt, a l'Anoia, és un dels millors exemples de recinte fortificat del segle X. Té un gran recinte jussà envoltat d'una potent muralla, amb cubs semicilíndrics, que defensa un important recinte sobirà —molt reformat a partir del segle XI, quan hi construeixen l'església castral, dedicada a Santa Maria, i, sobretot, a partir del segle XV, quan es construeix la seva característica torre poligonal i es modifiquen les estructures residencials.

Molt més senzill que el castell de Claramunt, el castell de Marmellar, a la frontera de l'Alt Penedès, és un altre exemple de castell de doble recinte, sense torre, en què el recinte sobirà és format per un *domicilium* de dues plantes.

El *domicilium* representa una fórmula d'organització de l'espai residencial en horitzontal, en dues plantes, generalment, molt més confortable que el desenvolupament de l'espai residencial en vertical. No podem considerar que l'establiment del *domicilium* representi l'eliminació del model residencial en vertical, sinó que sembla que ambdós models coexisteixen, sense un criteri especial de prevalença. Així, és molt representatiu el cas del noble Arnau Mir de Tost que, a la primera meitat del segle XI, va construir-se un *domicilium* a Llordà i, poc després, construïa la seva residència al castell d'Àger, en forma de torre cilíndrica de gran diàmetre.

Estat actual del *domicilium* de Llordà. (Fotografia de l'autor)

ELS CASTELLS AMB *DOMICILIUM*

Entre els castells de doble recinte, amb *domicilium* en el recinte sobirà, no hi ha dubte que un dels més ben conservats és el castell de Llordà, al Pallars Jussà. Aquest castell fou construït a la primera meitat del segle XI, per Arnau Mir de Tost, com a residència i com a base per engegar la conquesta del Montsec i la Vall d'Àger, i ha arribat fins als nostres dies en un excepcional estat de conservació, tot i la seva ruïna, i això, unit a la manca de reformes rellevants en les seves estructures, el converteixen en un monument excepcional, perfectament representatiu de l'organització residencial d'un palau del segle XI, construït segons els criteris més moderns de l'arquitectura del seu temps.

Llordà és un castell de dos recintes, de forma triangular, adaptada a la cinglera del seu assentament, amb el vèrtex en el punt més alt del recinte sobirà i la base formada per una muralla que tanca el recinte jussà, de cinglera a cinglera, i que està defensada per tres torres prismàtiques (de les quals només se'n conserva una de sencera), amb una porta de baioneta a la torre central. El recinte jussà és encara pendent d'excavació, però coneixem un dels edificis que hi havia: una gran sala rectangular adossada al costat nord de la muralla.

El recinte sobirà té el seu propi sistema d'accés, amb dues portes també disposades en baioneta (aquest és un sistema de defensa dels portals típicament andalusí), defensades per una torre. El *domicilium*, pròpiament dit, és

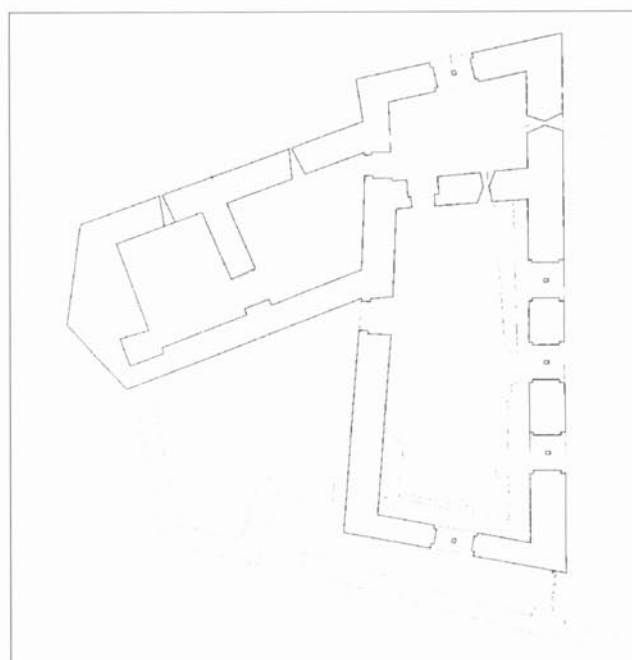
format per un edifici de dues plantes, en forma de L, que defineix un pati, on hi havia l'escala d'accés directe al gran saló del primer pis. A la planta baixa s'hi conserven quatre estances, de les quals només podem precisar l'ús de cuina per a la que es situa a l'extrem de llevant, per la presència de la campana d'una llar de foc. La peça principal del primer pis és una gran sala amb dos nivells de finestres —l'inferior, format per grans finestres geminades—, on s'ha pogut identificar la presència d'un banc perimetral, organitzat en dos nivells. Tota l'ala sud és ocupada per tres estances, possiblement els dormitoris de la família senyorial, en la darrera de les quals hi havia una latrina.

L'estructura residencial del palau de Llordà pot relacionar-se estretament amb l'estructura primitiva del palau-castell dels reis d'Aragó a Loarre, prop d'Osca. La disposició de l'estructura d'aquest palau era formada per

un *domicilium* de dues plantes, amb dues grans sales rectangulars superposades, en la inferior de les quals encara es conserva l'estructura del gran foc de la cuina. Des de la sala superior s'accedeix a dues excepcionals torres, amb grans finestres, que probablement constituïen les àrees privades de la família reial, mentre que el gran saló del primer pis, devia ser, com a Llordà, l'espai d'estatge i representativitat.

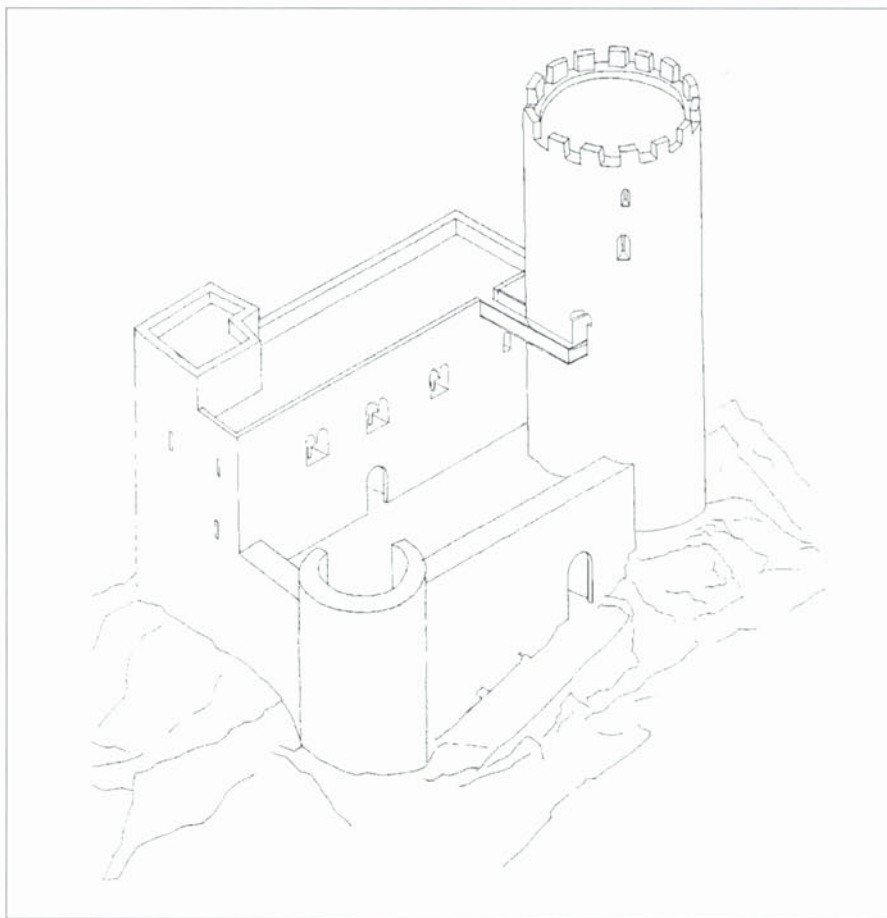
Els elements arquitectònics que apareixen en les àrees residencials dels castells de Llordà, de Loarre i també d'Abizanda, ens permeten contextualitzar l'arquitectura, més fragmentada, d'altres palaus del segle XI, com l'anomenat Castell dels Montcada, a Vic, o el Palau Comtal de Barcelona, la sala del qual fou transformada, al segle XIV, en el Saló del Tinell, on encara es conserven, molt restaurades, les finestres geminades de la façana de l'edifici del segle XI.

Planta del primer pis
del *domicilium* del
castell de Llordà, amb
la gran sala, finestres
geminades i banc
perimetral, i les
estances del costat
sud. (Font: autor)

Ben a prop de Llordà, el castell pallarès de Mur era considerat com un castell roquer que envolta una torre cilíndrica, però les recents campanyes d'excavació han permès establir que l'espai interior del castell era ocupat per un *domicilium* triangular, molt fortament condicionat per l'estructura topogràfica del seu emplaçament. La peculiar estructura residencial de Mur permet de ressaltar el gran marge d'adaptabilitat i creativitat amb què treballava l'arquitecte del segle XI, quan ho feia en un espai residencial nobiliari.

És important ressaltar com alguns castells, que al segle XI no es troben en primera línia de frontera, es construeixen o reformen incorporant un *domicilium* a la seva estructura. És el cas del castell de Santa Oliva, al Baix Penedès, que, al segle XI, es construeix com una gran sala rectangular, emmerletada, amb dues torres als extrems; una, semicilíndrica, i l'altra, prismàtica, amb porta elevada i finestres geminades a la part de dalt. També és el cas del castell de Castellet que, al segle X, era format per una torre cilíndrica, residencial, i que, al segle XI, s'amplia, amb un *domicilium* de dues plantes, amb sengles sales rectangulars i una torre en un extrem, on es conserva una latrina. El cas de Castellet ens il·lustra sobre la voluntat dels senyors dels castells d'augmentar el seu nivell de confort en el moment en què la situació militar i patrimonial del seu castell fa que els criteris residencials prevalguin per sobre dels estrictament militars.

Reconstrucció hipotètica del castell de Castellet, al segle XI, quan s'havia afegit un *domicilium* a la torre del segle X. (Plànol cedit per ACESA)

Casal de Cruïlles abans de ser reconvertit en segona residència. (Font: *Els castells catalans*, vol. II. 2a edició. Barcelona: Ed. Dalmau, 1991, pàg. 185)

Castell de Cànoves, tal com es troba actualment. (Fotografia: Cinta, 2000)

Torre d'Abizanda. (Fotografia de l'autor)

Com a exemples d'edificacions que han estat molt alterades hem d'esmentar els casals de Cruïlles i de Cànoves, al Vallès Oriental, on sembla que l'estructura dels castells del segle XI era formada per un ampli *domicilium*, molt alterat per les reformes i ampliacions sofertes a partir de l'època gòtica.

LA FRAGMENTACIÓ DE L'ARQUITECTURA DELS CASTELLS

Tot el que avui podem dir sobre les estructures militars i residencials de l'arquitectura dels castells es basa en els edificis, i vestigis, que han arribat fins a nosaltres. Però, per bo que sigui el seu estat de conservació, no hem d'oblidar que avui només coneixem la infraestructura pètria d'un edifici que, en la seva construcció i decoració, no despreciava, en absolut, materials com la fusta, la pell i la tela, que completaven la seva arquitectura.

El nombrós mobiliari litúrgic i les decoracions pictòriques que encara conservem, procedents de les esglésies dels segles XI i XII, demostren que l'aspecte romànic d'una església era molt diferent, i allunyat, de l'austeritat de la pedra vista que els restauradors del segle XX han imposat a l'arquitectura religiosa altmedieval. Una cosa molt semblant podríem dir de l'arquitectura dels castells, i no només pel que fa a la decoració interior, sinó també amb relació als elements essencials de la seva estructura defensiva que avui s'han perdut pel fet d'haver estat construïts amb fusta o materials lleugers, superposats a les estructures resistents de pedra.

Estructures com passeres, balcons, tribunes, cadafals i cobertes eren elements essencials de l'arquitectura militar, i avui només els podem evocar per les traces que han deixat sobre l'obra de fàbrica, amb exemples tan clars com les tribunes de les fi-

nestres de Lluçars, el cadafal superior de la torre del Castelló Sobirà de Sant Miquel de la Vall i, sobretot, les estructures del reconstruït cadafal i la coberta de la torre d'Abizanda, que ens acosta a la imatge real d'una torre del segle XI amb tota la seva complexitat.

Agraïments

Agraeixo a Montserrat Caberó els comentaris sobre les excavacions al castell d'Àger, a partir de les quals s'ha identificat una gran torre que devia ser la residència d'Arnau Mir, a ponent de la canònica de Sant Pere. A Marta Sancho i al seu equip, per les informacions que m'han fet arribar sobre el curs de les excavacions al castell de Mur.